
KERK, STAAT EN SCHRIJVERS IN DE FILIPPIJNEN

O. VAN DEN MUIJZENBERG

Inleiding

De moord op Benigno (Ninoy) Aquino Jr. in augustus 1983 lijkt een wonderlijke start voor een essay over de relatie tussen staat en schrijvers in de Filippijnen. Aquino immers stond bekend als een gewiekst politicus, die aan het begin van zijn loopbaan weliswaar als 'starreporter' heel wat proza had geproduceerd¹, maar met de beste wil van de wereld niet als "schrijver" aangeduid kan worden. Waarom dan toch Ninoy?

De aanleiding hiertoe ligt in de symbolische betekenis die zijn terugkeer en dood voor het Filippijnse volk had, en die hem direct verbindt met de nationale held en schrijver van de eerste moderne Filippijnse romans, Jose P. Rizal. Diens "public execution in December 1896 was the real 'beginning of the end' for Spanish rule" schrijft de Filipino² historicus Reynaldo Ileto³. Deze ziet de recente massale protesten, stakingen en activering van enorme aantallen Filipinos, ook binnen de katholieke kerk, als uitingen van een vast en steeds wederkerend element in de lange geschiedenis van de Filippijnen.

Onder de politieke realiteit van alledag ziet de Filippijnse massa volgens Ileto een ontwikkeling naar vrijheid, of beter geformuleerd, naar verlossing. Rizal, en nu ook Aquino, zijn in de voorstelling van het volk martelaren voor een spiritueel ervaren eenheid. Een eenheid van woord en daad en een eenheid van mensen, en dan met name van het Filippijnse volk, de natie. Zo bezien is de dood van Aquino het zoveelste bedrijf van een drama en alleen op die manier kan de massaliteit van de publieke reactie op de moord van 21 augustus 1983 begrepen worden, de figuur Aquino zelf en zijn toenmalige politieke betekenis is slechts ondergeschikt aan deze latere zingeving.

Deze wordt vergemakkelijkt door de vele parallellen in de omstandigheden waaronder beide nationale figuren hun einde vonden. Evenals Aquino keerde Rizal terug uit het buitenland nadat hij daar zijn energie had gewijd aan het organiseren van een vrijheidsgezinde beweging. Aquino liet zich zonder enige

twijfel door Rizal's voorbeeld inspireren: *"The language of Aquino's undelivered arrival speech is unmistakably patterned after the past – the idea of return, risk, sacrifice"*. Hij was zich zeker en goed bewust als Rizal dat hij zijn leven in de waagschaal stelde. Beiden deden uitspraken over hun bereidheid om voor het vaderland te sterven, hoewel zij een - achteraf naïef gebleken - vertrouwen in de rechtvaardigheid van de machthebbers uitten. Hun gewelddadige dood is des te navranter omdat beiden zich eerder reformistisch dan revolutionair opstelden.

De idee van het epische drama van het Filippijnse volk gaat echter nog verder terug dan Rizal, in feite tot de kruisgang van Christus. Dit kwam vorig jaar in opschriften op banieren en teksten van manifesten tot uitdrukking. Na de executie van Rizal ontstonden er zelfs tientallen sekten in de Filippijnen, waarvan sommigen diens dood lange tijd vlakweg ontkenden, respectievelijk in zijn wederopstanding geloofden. Allen vereerden Rizal als een van de profeten, soms naast Christus en de heiligen, soms als bemiddelaar van God op aarde⁴. Een vergelijking van het régime-Marcos met dat van Pontius Pilatus en van diens Romeinse superieuren met de Verenigde Staten is nu pasmunt geworden in de Filippijnse dialoog. Aan het eind van de vorige eeuw konden de Spaanse gouverneur en zijn overzeese superieuren dezelfde rollen spelen. Dat Christus, Rizal en Aquino allen ter dood veroordeeld werden in processen waarin afgeweken werd van de normale en als rechtvaardig ervaren procesgang vormt een laatste parallel.

Waar het voor het Filippijnse volk om gaat in deze wederopvoering van een bekend drama, met bekende rollenspelers, is dat er eindelijk een doorbreking plaatsvond van een vervreemdingsproces. Het gewone bestaan waarin woorden en daden vrijwel nooit met elkaar corresponderen, waarin de ene belofte na de andere uit de mond van politici rolt zonder dat men er ooit een reële uitwerking van ziet werd voor één keer onderbroken: eindelijk was er een geloofwaardig politicus opgestaan en aan zijn idealen ten onder gegaan, een politicus die wel bereid was, zelfs de uiterste consequenties van zijn woorden te aanvaarden.

Het martelaarschap van Aquino, en eerder dat van Rizal, levert een identificatiepunt op voor persoonlijke frustraties over teruglopende koopkracht van lonen, afnemende werkgelegenheid, politieke en militaire onderdrukking. Het offer van de helden fungeert als reinigend symbool voor mensen die tot dan toe met hun ongenoegen geen raad wisten. Verdriet om Aquino's dood is tevens verdriet om het eigen lijden, als persoon, maar ook als representant van een volk dat een eeuwenlange onderdrukking heeft ondergaan, als *Filipino* dus. Patriottisch en radicaal sentiment kan eindelijk persoonlijk beleefd worden. Aquino realiseerde zich zijn potentiële rol als nationale martelaar. Hij gebruikte het idioom van de terugkeer, de verlossing en het offer. Hij speelde ook in op de heroïek van de Filippijnse geschiedenis van de laat-negentiende eeuw. Dit alles bleek uit zijn laatste uitspraken, maar ook uit de keuze van de schuilnaam Marcial Bonifacio. *Marcial* verwees naar Marcos' staat van beleg die formeel in 1981 was opgeheven, en waaronder Aquino acht jaar gevangen had gezeten. Andres Bonifacio was de leider van het geheime genootschap, de *Katipunan*, die in augustus 1896 de opstand tegen het Spaanse bewind in Manila uitriep.

Ileto's interpretatie is aantrekkelijk omdat zij zicht biedt op de motivatie van de gewone mensen om te participeren in zeker niet ongevaarlijke activiteiten, zonder dat zij er persoonlijk beter van lijken te worden. Natuurlijk is een verklaring die uitsluitend uitgaat van het ideologische moment onvoldoende. Zij dreigt bijvoorbeeld de participatie van zakenlieden uit het rijke Makati in demonstraties buitenbeschouwing te laten. Toch heeft een bespreking van de relatie tussen schrijvers en de staat in de negentiende eeuw zo niet alleen historische zin, maar kan zij ook bijdragen tot begrip van de betekenis die Filipinos van vandaag hechten aan de personen en geschriften van schrijvers/nationalisten uit de periode van de eerste Filippijnse revolutie.

Kerk, staat en modernisering in de negentiende eeuw

Zoals altijd is het trekken van historische parallellen niet zonder gevaar. Zo moet in dit geval de aandacht gevestigd worden niet alleen op de geheel andere wereldsituatie dan die van het eind van de vorige eeuw, maar ook moeten we meteen een nadere toelichting op de rol van de Rooms Katholieke kerk geven. Immers, we horen nu steeds geluiden over een kritische kerk, die steeds weer lijkt te dreigen met de verbreking van relaties met het regime Marcos.⁵ Het overheersende beeld in de negentiende eeuw was nu juist een hechte integratie tussen kerk en staat. Sommige auteurs betogen dan ook dat de Spaanse staat door deze integratie met de gehate kloosterorden zijn eigen graf als koloniale mogendheid heeft gegraven.

Zoals bekend veroverden de Spaanse *conquistadores* onder leiding van Miguel Lopez de Legaspi in 1565 en volgende jaren de Filippijnse eilanden en onderwierpen zij de bevolking met de in Amerika beproefde combinatie van zwaard en kruis. Ordegeestelijken waren door het Vaticaan aan de koning van Spanje toegevoegd om in deze landen te missioneren. De koning verkreeg het zogenaamde *patronato real*, dat wil zeggen het recht om bisschoppen te benoemen in ruil voor het financieel onderhouden van de ordegeestelijken. Dezen werden in feite de locale bestuursambtenaren van de Kroon, gevestigd in enkele honderden parochies. Eeuwenlang was het andere Spanjaarden dan de priesters niet eens geoorloofd buiten Manila te wonen, tenzij ze als militair of provinciaal gouverneur ergens gestationeerd waren. Geleidelijk aan verwierven sommige orden bovendien grote landerijen, met name in de vruchtbare provincies rondom Manila.

Vergeleken met andere missievelden gebeurde er in de Filippijnen iets ongewoons. Terwijl elders de ordegeestelijkheid het beheer over eenmaal gekerstende inheemsen conform de regels van het Concilie van Trente overgaf aan seculiere geestelijken onder leiding van een (aarts-)bisschop waren daarvoor in de zestiende en zeventiende eeuw te weinig seculariseren in de Filippijnen. De pastoors uit de kloosterorden weigerden echter de normale inspectie door de bisschoppen, met een beroep op hun uitsluitende onderschikking aan hun ordesuperieur. Hiermee was de basis gelegd voor een enorme machtsontwikkeling

op het lokale niveau, die het zowel voor de bisschoppen, als voor de Spaanse Kroon moeilijk maakten greep op het gebeuren buiten Manila te krijgen.

Toch kwam er een tijd dat er veel te weinig Spanjaarden arriveerden (met name vanuit het woelige Spanje van de laat-achttiende eeuw en de aanvang van de negentiende). Het gouvernement en de bisschop van Manila werden gedwongen om het beheer van vacante parochies op te dragen aan inheemse wereldlijke geestelijken, die tot dan toe alleen maar als kapelaans en andere dienaren hadden mogen optreden. De behoefte aan inheemse seculariërs nam zelfs zo toe dat er nieuwe seminaries werden opgericht.

Klachten over onvoldoende kennis en rijpheid van deze Filippijnse geestelijken kwamen al gauw naar voren, met name toen de onafhankelijkheidsbewegingen in Latijns-Amerika aan kracht wonnen en rond 1820 uitliepen op het verlies van dat deel van het Spaanse imperium. Daar was gebleken dat inheemse- en mestizo-priesters een belangrijke rol in de onafhankelijkheidsstrijd hadden gespeeld. Zo ontstond bij zowel de ambenaren als de bij Spaanse ordegeestelijken de angst dat een voortgaande indigenisering van de parochiegeestelijkheid de aantasting van het gehele koloniale gebouw zou opleveren. Na 1826 volgt dan ook een de-seculariseringspolitiek. De rijke provincie Cavite zuidelijk van Manila werd in 1849 in principe toegewezen aan de orden, terwijl de terugkeer van de Jezuïeten in 1859 na een eeuw van verbanning een hele ruil- en schuifoperatie van parochies opleverde, die eveneens ten koste van de Filipino geestelijken ging.

Modernisering en conflict na 1850

Daar kwam nog bij dat in de eerste helft van de negentiende eeuw allerlei moderniseringsverschijnselen opkwamen: in de landbouw, waar een opkomende gemengd Filippijns-Chinese locale elite zich op de produktie voor de export ging richten (met name van suiker, Manila hennep, indigo en dergelijke). Op cultureel en geestelijk gebied bleven de Verlichting en de Franse Revolutie niet zonder invloed. De zigzag-koers in de moederlandse politiek, waar liberalen en reactionaire monarchisten elkaar afwisselden droeg tot de verwarring in het verre Manila bij. Economisch werd al gauw duidelijk dat de Filippijnen niet buiten de wereldmarkt gehouden konden worden, zoals dat in de voorgaande eeuwen -niettegenstaande het beroemde Manila Galjoen - nogal goed gelukt was. Dat economische ontwikkeling ook aan het bestuur speciale eisen ging stellen werd in de jaren veertig en volgende eveneens duidelijk. We zien dan een schoorvoetend uitgevoerde omvorming in de richting van uitbouw van het staatsapparaat. Naast een toenemende scheiding van machten betekende dit bureaucratisering, vooral in de hoofdstad, vergroting van de belastinginname, maar in tegenstelling tot wat elders waargenomen werd, eerder een versterking dan een verzwakking van de binding tussen staat en kerk.⁶ Hoe meer de greep van de ordegeestelijkheid op het lokale niveau tot belemmering van economische ontwikkeling bleek te leiden, des te sterker verzetten dezelfde orden zich tegen veranderingen in de richting van secularisering. Toen na het midden van de

eeuw naast omvangrijke volksverzetbewegingen ook aanzetten tot verzet vanuit de inheemse en *mestizo* toplaag duidelijker vorm kregen werd de houdgreep waarin de orden de Spaanse koloniale staat hielden steeds duidelijker.

Het conflict speelde zich in eerste instantie af tussen Spaanse ordegeestelijken en inheemse of *mestizo* wereldlijke geestelijken. De laatsten waren veelal afkomstig uit welvarende families (de *principalia*). Dezen waren ondanks hun soms aanzienlijke welstand sociaal gesproken binnen het koloniale kastensysteem uitgesloten van bestuurlijke functies boven het niveau van de gemeente, en daar altijd onder supervisie. De meest autonome functie die ze konden bereiken was die van pastoor. Studiemogelijkheden waren binnen de Filippijnen ook beperkt tot die voor priester of advocaat. Voor niet-Spanjaarden was de kans van slagen in de Manileense juridische wereld gering, zodat veelbelovende jongelui van 'goede' familie de priesteropleiding volgden. De enkele honderden afgestudeerden rond 1860 werden echter geconfronteerd met het eerder genoemde beleid van weigering om eigen parochies aan hen toe te wijzen. Aangezien de gestudeerde inheemse geestelijken nu een veel hoger opleidingsniveau hadden dan rond 1800 leidde deze duidelijke politiek van raciale uitsluiting tot grote frustraties.

In de jaren zestig manifesteert zich onder deze hoogopgeleiden een eerste emancipatiebeweging, die geleid wordt door een Filipinopriester van deels Spaanse afkomst, José Burgos. Deze wordt tegenwoordig door sommigen tevens aangewezen als schrijver van de eerste Filippijnse roman, *La Loba Negra* (De zwarte wolvin)⁷. Burgos had een vrij hoge positie in de bureaucratie van het aartsbisdom Manila, en bemoeide zich uit dien hoofde met de advisering over benoemingen van parochiegeestelijken. In die voor een niet-Spanjaard uitzonderlijke functie stelde hij aan de Spaanse aartsbisschop Filipino-geestelijken voor boven recentelijk gearriveerde ordepriesters, die de taal van hun parochianen nog niet kenden. Sterker nog, hij meende dat de laatsten eerst maar als kapelaan onder Filipino-pastors moesten gaan werken.⁸

De emancipatie-actie van Burgos en de zijnen kwam hem en de Filipino-geestelijken Gomez en Zamora duur te staan, toen er begin 1872 in de kazerne van Cavite een munterij uitbrak onder Filipino-soldaten. De ordegeestelijkheid greep een vermeend complot tegen alle Spanjaarden aan om talrijke Filipino-seculieren gevangen te doen nemen. Zonder dat ooit enige schijn van bewijs van hun betrokkenheid op tafel kwam, werden drie priesters ter dood veroordeeld en vrijwel onmiddellijk geëxecuteerd (naar verluidt, omdat de toenmalige gouverneur vreesde dat uitstel tot ingrijpen vanuit Madrid zou leiden). Enkele tientallen andere Filipino-geestelijken werden verbannen of uit hun functie gezet.

Ofschoon Burgos als schrijver van gedichten en protestteksten als Filippijns literator beschouwd wordt, ligt zijn betekenis toch vooral in de gerechtelijke moord op hem en de priesters Gomez en Zamora. Deze drie, in de Filippijnen veelal als GomBurZa aangeduid, werden martelaren op soortgelijke wijze als later Rizal en Aquino. Zij werden een belangrijke bron van inspiratie voor de nationalistische strijd van het laatste kwart van de negentiende eeuw. Zo droeg José Rizal zijn tweede roman *El Filibusterismo* (1891) aan hem op.

We komen hierop terug als we over Rizal spreken, maar eerst is enig inzicht in de stand van de letteren in de Filippijnen in die eeuw noodzakelijk.

Ook al is 'de schrijver' als zelfstandige maatschappelijke rol eigenlijk pas een twintigste-eeuws verschijnsel, toch kenden de Filippijnen al ver voor de negentiende eeuw een letterkundig leven.⁹ In de verschillende Filippijnse talen bestond een waarschijnlijk pre-Spaanse traditie van mondeling overgeleverde volksverhalen, heldendichten, spreekwoorden, gezegden en gedichten. Toneelstukken ontwikkelden zich vooral in de achttiende eeuw onder sterke Spaanse invloed. Gedrukte literatuur bestond vooral uit religieuze teksten en gebedenboeken. Sommige Spaanse geestelijken maakten zich verdienstelijk door de publicatie van grammaticaboeken bestemd voor de studie (door nieuw-aangekomen priesters) van de vele Filippijnse talen. Wat er in de Filippijnen gedrukt werd, moest de drukpersen van de ordegeestelijken of de bisschoppen passeren en werd daarmee aan een grondige kerkelijk-moralistische controle onderworpen.

Pas in het midden van de negentiende eeuw kwamen er commerciële drukpersen, maar het klimaat van toenemende spanning dreef de ordegeestelijken en de staat gezamenlijk in de richting van een verscherpte censuur, die dan ook in 1863 formeel wordt ingesteld. Nu was er voor die tijd ook geen sprake van een enigszins omvangrijk publiek dat geïnteresseerd had kunnen zijn in teksten van andere dan stichtelijke aard, zoals die van Christus' passie, die in de lokale talen verschenen.¹⁰ Weinig Filipinos beheersten de Spaanse taal voldoende om er literaire teksten in te kunnen lezen.

In de jaren zestig zien we de aanvang van de werkelijke strijd om de beheersing van de oriëntatiemiddelen, die deel uitmaakt van het omvangrijker emancipatieconflict van de Filipinos. Over de strijd rond de beheersing van de preekstoel en de biechtstoel hebben we reeds gesproken. Over de andere oriëntatiemiddelen (onderwijs, pers, literatuur) kort het volgende.

Tijdens een korte liberale regeringsperiode in Spanje in de jaren zestig worden er diverse onderwijsveranderingen ingevoerd.¹¹ Per gemeente moeten er tenminste een openbare jongens- en een meisjesschool komen. In principe moet de Spaanse taal gedoceerd worden. Het middelbaar en hoger onderwijs in Manila wordt uitgebreid. Maar het een en ander is gemakkelijker gedecreteerd in Madrid dan uitgevoerd in de Filippijnen, waar de meerderheid der ordegeestelijkheid en veel ambtenaren veranderingen zoveel mogelijk blokkeren. Toch hebben de Spaanse maatregelen de Filipinos reeds in de negentiende eeuw een westerse vorming en opleiding gegeven die in geen andere kolonie geëvenaard werd.

Zeker na de opening van het Suez-kanaal wordt bovendien de stroom van zonen van 'goede familie' groter, die voor een hogere opleiding uitgezonden zijn naar Europa. Deze stoten zich zeer aan de bekrompen sfeer die ze bij hun terugkomst in Manila aantreffen. Ze ondervinden er discriminatie op grond van hun raciale afkomst van de kant van veelal qua intelligentie en

opleiding minder toegeruste Spanjaarden. Ze zijn ook gewend geraakt aan een veel liberaler geestelijk klimaat in Madrid, Barcelona of Parijs, waar sommigen in de ban kwamen van de letteren, terwijl zij bovendien geboeid werden door de verschillende verschijningsvormen van het nationalisme in Europa. Zowel de Romantiek als het Realisme blijkt op de latere Filipino-schrijvers invloed te hebben. In de Romantiek sprak niet alleen de verheerlijking van natuur, vrouw en ridderlijkheid aan, maar ook en vooral de vaderlandsliefde.

Ook sociaal-realistische auteurs als Zola hadden invloed. Directe botsingen met kerk en staat ondervonden begrijpelijkerwijs met name de meer sociaal-realistisch ingestelde auteurs. Voor de lezer uit onze tijd lijken sommige delen van als sociaal-realistische literatuur te boek staande werken overigens nogal romantisch. Dit is zeker het geval in de meer literaire werken van leden van de zogenaamde Propaganda-beweging, die tussen 1882 en 1892 hoofdzakelijk in Spanje werkte. Er was echter slechts zelden sprake van zo'n botsing in Spanje zelf. Periodieken waarin openlijk gepleit werd voor een gelijke status van Filipinos en Spanjaarden konden in Spanje verschijnen. Zelfs wanneer er meer of minder verhulde aanvallen op de clerus en de staat in de kolonie gedaan werden, kwam het niet dan bij uitzondering tot een vervolging. Anders lag dat in de Filippijnen. Om te beginnen verschenen daar weinig kritische geschriften; boeken en tijdschriften die officieel geïmporteerd werden, waren onderhevig aan contrôle. Natuurlijk vonden ook geschriften die scherpere kritiek uitten met enige vertraging wel hun weg in Manila.

Het lezerspubliek bestond uit de goed opgeleide en redelijk welgestelde Filipinos, die streefden naar erkenning als gelijkwaardige burgers van het vaderland. Voor hen was *patria* in eerste instantie niet de Filippijnen maar Spanje. Hun sterke identificatie met de idealen van het nationalisme leidde dan ook niet tot separatisme maar tot eisen van gelijkstelling, tot vertegenwoordiging in de Spaanse *Cortes*, tot erkenning ook van de goede capaciteiten van de Filipino, die meer en meer aantoonbaar waren.

In Manila bestond echter zoals gezegd weinig ruimte voor zulke liberale ideeën. In de kranten die er (de eerste sinds 1811) verschenen onder auspiciën van het gouvernement of de orden al zeker niet. Een lange serie van repressieve maatregelen is waar te nemen in de periode tussen 1872, het jaar van de executie van de paters Gomburza, en 1896, het begin van de Filippijnse Revolutie.

Aan het eind van de Spaanse periode was er dus een lezend publiek van enige omvang, bestaande uit studenten en afgestudeerden van de middelbare scholen, colleges en universiteit, en uit Europa teruggekeerde *ilustrados*.

De Propagandisten en het koloniale bestel

Voornamelijk opererend in Barcelona en Madrid ontstond er in de jaren na 1882 een bloeiende beweging, waaruit diverse periodieken voortkwamen. Hoewel natuurlijk verdacht vanuit het standpunt van de conservatieven in

deze steden, werden de woordvoerders van de reformistische beweging in Spanje als min of meer gelijken en soms zelfs als geëerde gasten ontvangen door Spanjaarden van liberale huize. Onder deze bannelingen en studenten vinden we degenen die scherpe politieke, maar (in veel mindere mate) ook sociale kritiek uiten in hun literaire werken: Graciano Lopez Jaena, Marcelo H. del Pilar (Plaridel), José P. Rizal, Mariano Ponce, Antonio Luna en vele anderen. Als uiting van hun felle verzet tegen de invloed van de clerus in hun land sluiten velen van hen zich aan bij de Vrijmetselarij, die binnen de Filippijnen het model levert voor de geheime organisatie van de latere revolutionaire beweging. Het centrale orgaan van de beweging werd vanaf 1889 het veertiendaagse tijdschrift *La Solidaridad*, dat openlijk in Madrid verscheen. Hoewel de overtuiging van de gelijkwaardigheid van de Filipinos uitdragend, kan het blad zeker geen revolutionaire strekking worden toegedicht. Nog steeds was het hoofddoel van de initiatiefnemers de verdergaande assimilatie en integratie van de Filipinos aan Spanje. Het protest en verzet dat zich in dit blad uit, is niet in de eerste plaats gericht tegen het Spaanse bewind en de Spaanse staat.

Het is allereerst de ordegeestelijkheid die in de literaire produkten van deze groep aangeklaagd wordt. In Lopez Jaena's eerste werk staat *Fray Botod* (Broeder Dikbuik) voor de inhalige, domme en immorele ordebroeder. Del Pilar neemt de priestelijke schraapzucht in een parodie op het Ave Maria op de hak (in Engelse vertaling uit het Spaans): "*Hail Baria, the till of the Friar overflows with Thee, the Friar is with Thee; Blessed art Thou among things, and blessed is the Copper he filleth with Thee. Holy Baria, Mother of the Fees, pray for us that we may not be skinned and put to death. Amen*".¹² Voor goed begrip moge dienen dat het Tagalog-woord *baria* kleingeld of muntgeld betekent. De *fraylocracia*, zoals Del Pilar de overheersing van het bestuur door de kloosterorden noemt, wordt in de belletrie van de schrijvers uit de *Propaganda* aangevallen in de figuur van de lokale ordebroeder, de dorpspastoor. Dit is mede verklaarbaar uit hun eigen herkomst uit de lokale elite, die economisch welvarender en cultureel meer wereldwijd werd en meer en meer last kreeg van de ouderwetse en dictatoriale opstelling van de parochiegeestelijke. Veelal van boeren-komaf uit Spanje, voorzien van een slechts beperkte opleiding moest deze het gezag buiten Manila handhaven. In sommige delen van het land kwam daar nog een economisch conflict over de beheersing van vruchtbare landbouwgrond bij, zoals in het geval van de familie van de arts/schrijver José Rizal.

José P. Rizal in conflict met de ordebroeders en de staat

José Rizal had als elfjarige jongen het drama van pater Burgos en de zijnen in 1872 vrij bewust meegemaakt. Zijn oudere broer Paciano had bij Burgos ingewoond toen hij in Manila bij de Jezuiteten schoolging.

De familie Rizal behoorde tot de nieuwe lokale elite waarover we hierboven reeds schreven. Van gedeeltelijk Chinese komaf had de grootvader op-

brenghen uit de handel omgezet in grondbezit. De familie was in korte tijd tot een van de meest vooraanstaande geworden van de welvarende gemeenten aan de westkust van de Laguna de Bay. In Calamba pachtte José's vader een grote rijst-*hacienda* van de orde der Dominicanen, waarmee de familie in de jaren tachtig in heftig en voor hen rampzalig verloopend conflict zou raken.

Aangezien broer Paciano politiek verdacht geworden was in 1872, werd de aanmelding van José in Manila met de nodige omzichtigheid geregeld. Uit de vele geschriften van Rizal moet opgemaakt worden, dat hij het college niet alleen met veel profijt doorliep, maar bovendien voor een aantal van zijn Spaanse (priester-) leraren grote waardering had. In 1882 vertrekt hij naar Europa, nadat hij een zekere naam gemaakt had als dichter van een vaderlandslievend gedicht. De Spaanse jury meende dat hij met *patria* Spanje bedoelde, terwijl latere exegeten reeds in dat stadium een identificatie met de Filippijnen vermoeden. Ook enkele artikelen vanuit Spanje hebben vaderlandsliefde en trots op het eigen volk tot onderwerp.

Ondertussen schreef Rizal zich in Madrid aan de universiteit in bij de artsenopleiding, maar daarnaast volgde hij colleges in de moderne talen, schilderen, beeldhouwen en schermen. Bij de examens twee jaar later slaagde hij niet alleen voor de medicijnen en filosofie, maar ook voor Grieks en geschiedenis. Een belangrijke reden om zoveel verschillende zaken te doen was, naast interesse, een sterke stimulans om aan te tonen dat een Filipino evengoed als een Spanjaard in al deze vakken kon slagen.

Als student verkeerde Rizal temidden van een groep Filipinos, de *Circulo Hispano-Filipino*, die hij te weinig betrokken vond bij het lot van de Filippijnen. Blijkbaar werd hij al snel een van de meest welsprekende woordvoerders, terwijl langzamerhand zijn ideeën over de gewenste toekomst van de Filippijnen begonnen te rijpen. Naar het schijnt begon hij reeds in Madrid met het schrijven van zijn eerste roman: in elk geval is daar sprake van als hij in de volgende jaren in Parijs, Berlijn en Heidelberg verder studeert in de oogheelkunde. De roman *Noli me tangere* verschijnt na veel moeilijkheden met de produktie in 1887 als Rizal al op weg naar huis is. Er zijn aanwijzingen dat Rizal het boek als een bom wilde laten inslaan, naar het voorbeeld van *De hut van Oom Tom* en de *Max Havelaar*.¹³ Daar komt niet veel van terecht. Rizal laat het op eigen kosten in Berlijn drukken, maar zorgt niet goed voor de verspreiding. Bovendien was het in de Spaanse taal geschreven. Door een zuiver administratieve fout blijft de voor Spanje bestemde zending jaren aan de grens staan.

In het begin wordt het de Filippijnen binnengelaten en kan men enkele exemplaren openlijk kopen. Al spoedig verschijnen er scherpe kritieken van de kant van de kloosterorden. Het boek wordt alsnog onderworpen aan een onderzoek. In opdracht van de aartsbisschop van Manila onderzoekt een commissie van professoren van de Dominikaner Universiteit van Santo Tomás en bevindt het "*ketters, goddeloos en lasterlijk in godsdienstig opzicht, en onpatriottisch, de openbare orde ondermijnend en schadelijk voor het Spaanse Gouvernement en zijn bestuur van deze eilanden, in politiek opzicht.*"¹⁴ Dit oordeel wordt door de raad van censoren overgenomen en invoer, reproductie en circulatie wordt absoluut verboden. Sommige bezitters van het boek worden in de volgende jaren gevangen genomen. Een pamflet-

ten oorlog tussen diverse priesters en enkele verdedigers van Rizal volgt en heeft wellicht meer gedaan voor de verbreiding van Rizal's ideeën dan het boek zelf. Guerrero schat dat er niet meer dan duizend mensen in het land van de roman kennis genomen kunnen hebben onder het Spaanse regime. Rizal vreesde zoveel moeilijkheden, ook voor zijn familie die economisch van een kloosterorde afhankelijk was dat hij al in januari 1888 weer afreist naar Europa.

Meer dan een enkele aanduiding van de inhoud van de *Noli* kan in dit bestek niet gegeven worden. Rizal poogt als eerste in deze roman een realistisch beeld te geven van het leven en de onderlinge conflicten van de Filipijnse deelpachters, de landheren, de parochiepriesters, de burgemeesters, politiemensen en-officiëren in een plattelandsplaats die opvallende gelijkenis met zijn plaats van herkomst vertoont. Ook de stands-, ras- en klasseverhoudingen in Manila worden met groot gevoel voor humor geportretteerd. Rizal steekt met vrijwel alle gezagsdragers de draak. Het boek bevat een groot aantal thema's, maar ons interesseren hier slechts twee. In de eerste plaats de rol van de kloosterorden en hun lokale vertegenwoordigers, in de tweede de politieke ondertoon. Met enige overdrijving heeft een van de beste biografen van Rizal geschreven: "*He blames everything on the friars. The political message of the 'Noli' is writ large and over and over again. No progress, no justice, no reforms are possible in the Philippines because the Spanish friar is their enemy, and an enemy who cannot be defeated on his home-ground.*"¹⁵

Terwijl de *Noli* politiek gesproken zeker niet als revolutionair gezien kan worden laat zich ten aanzien van zijn vervolg-roman *El Filibusterismo* (1891) met meer recht de vraag stellen, of hij hierin niet onder invloed van zijn hernieuwde waarneming van de Filipijnse maatschappij tot de conclusie gekomen is dat veranderingen langs de weg van de geleidelijkheid en de vergroting van kennis en inzicht bij het volk geen oplossing bieden. De keus voor een gewelddadige strategie zou dan mede voortgekomen zijn uit de onderdrukking waaraan zijn familie in de jaren '80 onderworpen was geraakt. Er lijkt een welhaast anarchistische teneur in dat boek te zitten, hetgeen overigens door sommige exegeten ontkend wordt.

In het algemeen zijn de Rizal-specialisten het er echter wel over eens dat Rizal slechts geloofde in het heil van veranderingen die door rationeel denkende, modern opgeleide mensen van bovenaf zouden worden ingevoerd. Het idee van een revolutie van onderop, met initiatieven vanuit de naar zijn oordeel onbeschaafde en onverantwoordelijke massa's kon zijn goedkeuring niet wegdragen zoals in 1896 zou blijken. Er zijn ook weinig tekenen dat hij zich zou hebben beziggehouden met de geschriften en andere uitingsvormen van het socialisme, dat toch niet geheel onwaarneembaar was in de jaren '80 en '90 in Frankrijk, Engeland en Duitsland, waar hij steeds geruime tijd verbleef.

In de periode tussen 1888 en 1892, wanneer Rizal weer naar zijn moederland terugkeert publiceert hij vele geschriften, waaronder behalve zijn tweede roman ook een bewerking van een vroeg-Spaanse land- en volkbeschrijving van de Filippijnen.¹⁶ Het ging hier om een verslag waarin de auteur in afwijking van de gebruikelijke gekleurde en bevooroordeelde verslagen een vrij preciese weergave had gegeven van de staat waarin de Spanjaarden de Filippi-

nos hadden aangetroffen. Rizal greep dit aan om met behulp van vele andere bronnen uit het British Museum aan te tonen dat de Filipinos een veel hoger ontwikkeld volk waren geweest dan in die tijd gedacht werd, en vooral dat de 'indolentie' en achterlijkheid van zijn volk niet aangeboren waren, maar een gevolg van het slechte beleid van de Spanjaarden, in het bijzonder van de kloosterorden.

Tegen het advies van veel vrienden in keert Rizal in het midden van 1892 naar Manila terug. In de maand waarin hij nog vrij man is neemt hij deel aan de oprichting en organisatie van een patriottische beweging, de *Liga Filipina*, die zeker nog geen separatisme predikt, integendeel. Wel sluiten ook meer revolutionair gezinden zoals de latere leider van de *Katipunan* er zich bij aan. Rizal wordt als grote voorman behandeld. Na een maand verbant het gouvernement hem echter naar een geïsoleerd eilandje, Dapitan, aan de noordkust van Mindanao. Hoewel hij daar bezoek ontvangt, ook van patriotten, en zelfs van revolutionairen lijkt hij zich van het strijdgewoel te hebben teruggetrokken.

Een poging van de leiding van de revolutionaire en veel meer in het werkende volk van Manila gewortelde *Katipunan* om hem als leider van de revolutie te laten optreden wijst hij beslist van de hand: de tijd is er niet rijp voor, de mensen zijn nog lang niet voldoende ontwikkeld, ze onderschatten trouwens de onderdrukkende capaciteit van het Spaanse bewind, en bovendien lijkt Rizal toch nog in de uiteindelijke rechtvaardigheid van de Spanjaarden te geloven.

Wanneer een al lang broeiende opstand in Cuba omvangrijke vorm aanneemt biedt hij zelfs aan als legerarts dienst te gaan doen op dat eiland. Uit zijn briefwisseling met de Oostenrijkse professor Blumentritt is op te maken dat deze hem deze daad aanbeval als middel om de verdenking van ondermijnende activiteit van zich af te wentelen. Deze vriend vreesde reeds jaren voor Rizal's leven, ingeval er in de Filipijnen een opstand zou uitbreken. Na veel correspondentie komt de toestemming af, maar ondertussen breekt de opstand in en rond Manila uit (eind augustus 1896). Rizal wordt desalniettemin op de boot naar Spanje gezet, maar voortijdig teruggezonden.

Tijdens het dan volgende proces distantieert hij zich in een verklaring van de revolutie die zich rondom Manila voltrekt.¹⁷ Het loopt binnen anderhalve maand uit op een terdoodveroordeling wegens de samengestelde 'misdaad van rebellie door middel van onwettige samenspanning'. De procesgang en de geleverde bewijzen konden ook toen de toets der kritiek niet doorstaan. Alles wijst erop dat de Spaanse machthebbers, in een precaire positie gedrongen door een omvangrijke volksoptand, een voorbeeld wilden stellen. Biograaf Guerrero en vele anderen vragen zich echter af of ze er niet de verkeerde man voor gekozen hebben. Op 30 december 1896 wordt José Rizal, 35 jaar oud, gefusilleerd.

Van bijzondere interesse is de omvangrijke controverse die na Rizal's dood is ontstaan rondom de vraag of hij zich in zijn laatste uren weer door een Jezufet tot het katholicisme heeft laten bekeren en in het huwelijk is getreden met een jonge vrouw die in zijn ballingschap met hem samenwoonde. Tot op heden is hierover geen zekerheid.¹⁸ Zowel de secularisten, de voorstanders van een scherpe scheiding tussen kerk en staat, als de strenge gelovigen pogen

de nagedachtenis van Rizal naar hun eigen waarden en normen te modelleren.¹⁹ Rizal werd al spoedig onder het na 1898 intredende Amerikaanse bewind tot nationale held uitgeroepen en dit maakt iedere nieuwe bijdrage tot de kennis omtrent zelfs het meest minutieuze detail van zijn leven en dood tot een politiek relevant gegeven.

Dat het in de loop van bijna een eeuw politiek kan verkeren in de verhouding tussen schrijvers, kerk en staat moge overigens blijken uit het feit dat een bekend radicaal wetenschapsman er recent op wees dat de onderdrukking in de Filippijnen van Ferdinand Marcos mede gezocht moet worden in de technocratische staat, terwijl een flink deel van de katholieke kerk op de bres staat voor de vrijheden. Het anticlericale bolwerk van de University of the Philippines levert nogal wat technocraten aan het gouvernement, terwijl het Jezuiëtische Ateneo de Manila, waar zowel Rizal als Aquino studeerden, de boeken van radicale schrijvers publiceert.

NOTEN

- 1 Zie voor Aquino's loopbaan: N. Joaquin, *The Aquinos of Tarlac* (Manila, 1984); diverse nummers van de weekbladen *Mr. & Mrs* en *Veritas* uit 1983; O. van den Muijzenberg, "Aquino, een Filippijnse Gandhi?" *De Gids* nr. 146(8/9) 619-627. De Conclusies van de onderzoekscommissie inzake de moord op Aquino (*de Agrava-Commission*) verscheen in het tijdschrift *Tempo* (25 oktober 1984); het rapport van de advocaat van dezelfde commissie, Andres Narvasa in *Veritas* (oktober 1984). Drs. Leo van der Velden dank ik voor zijn niet aflatende zorg om mij van deze sleutel-documenten te voorzien. De weekbladen *Asiaweek* en *Far Eastern Economic Review* (vanaf eind augustus 1983) bevatten een vrij gedetailleerde verslaggeving. Ver vóór de officiële onderzoeksuitslagen publiceerden G.N. Hill, K. Thomson Hill en S. Psinakis *The true story and analysis of the Aquino assassination* (Sonoma, Cal., 1983).
- 2 In dit artikel wordt de term Filipino in de hedendaagse betekenis gebruikt. Onder het Spaanse bewind (1565-1898) duidde men er een in de Filippijnen geboren Spanjaard mee aan, terwijl de inheemsen 'Indios' genoemd werden.
- 3 In een bij mijn weten nog niet gepubliceerde conferentiebijdrage van november 1983 "Ancient History in the present crisis", die mogelijk veel invloed heeft gehad op de journalist I. Buruma, "Man and messiah - Aquino in the mythical martyr mould" *Far Eastern Economic Review* (15 december 1983) 53-55.
- 4 Vergelijk R. Iletto, *Pasyon and Revolution, Popular Movements in the Philippines* (Quezon City, 1979); P. Covar, "Religious leadership in the Iglesia ng Watawat ng Lahi" in L. Mercado, *Filipino Religious Psychology* (Tacloban, 1977); D.R. Sturtevant, *Popular Uprisings in the Philippines, 1840-1940*. (Ithaca en Londen, 1976).
- 5 R.L. Youngblood en D. Shoesmith hebben in verschillende recente publicaties de relatie tussen kerk en staat in de hedendaagse Filippijnen besproken. Zie bijvoorbeeld: R.L. Youngblood, "Church and State in the New Republic of the Philippines", *Contemporary Southeast Asia* nr.6 (maart 1984) 205-220; D. Shoesmith, "Church

- Martial Law in the Philippines: the continuing debates", *Southeast Asian Affairs* 1979 (Singapore, 1979) 246 e.v.
- 6 E.G. Robles, *The Philippines in the Nineteenth Century* (Quezon City, 1969) 193-199, 216-218.
 - 7 Het gaat echter om een zo fantastisch verhaal dat de meeste literatuur-deskundigen toch liever blijven vasthouden aan Pedro Paterno's *Ninay* (1885).
 - 8 Vergelijk brief van Burgos in H. de la Costa, *Readings in Philippine History* (Manila, 1965) 178-179. Uitvoeriger over Burgos en de rol van de inheemse clerus in de nationalistische beweging tussen 1850 en 1910: J.N. Schumacher, *Revolutionary clergy: The Filipino Clergy and the Nationalist Movement, 1850-1903* (Quezon City, 1981).
 - 9 Voor het verkrijgen van enig inzicht in de ontwikkeling der Filippijnse letteren maakte ik gebruik van de volgende boeken: L. Casper, *New Writing from the Philippines: a Critique and Anthology* (Syracuse, N.Y., 1966); B. Lumbera en C. Nograles Lumbera, *Philippine Literature: a History and Anthology* (MetroManila, 1982); E. San Juan, jr. *The Radical tradition in Philippine Literature* (Quezon City, 1971); het gaat hierbij om een betrekkelijk willkeurige greep uit een vrij omvangrijke literatuur. Het literatuur-sociologische gehalte van de meeste publicaties is gering, of zeer eenzijdig gericht op de vraag of literatuur de maatschappij weerspiegelt, dan wel behoort te weerspiegelen.
 - 10 R. Ileto, *Pasyon and Revolution* dateert de eerste passieteksten in de achttiende eeuw en wijst op het tweeledige karakter van de uitwerking van deze teksten: enerzijds stimulerend tot aanvaarding van de wereld zoals ze was, inclusief het Spaanse gezag, anderzijds een idioom aanbiedend voor eigen waarden van rechtvaardigheid en vrijheid van onderdrukking.
 - 11 E.G. Robles, *The Philippines*, 217 e.v.
 - 12 G.F. Bulaong, "Satire in Philippine Literature", *General Education Journal* nr.11 (1966/1967) 65-80.
 - 13 L.M. Guerrero, *The First Filipino: a Biography of José Rizal* (Manila, 1971) 134.
 - 14 J.H. Sichrovsky, *Der Revolutionär von Leitmeritz: Ferdinand Blumentritt und der philippinische Freiheitskampf* (Wenen, 1983) 68. Hij toont aan dat Rizal Multatuli's werk kende. Minder uit politieke dan uit taal- en volkenkundige interesse had Rizal ook belangstelling om in aanraking te komen met de Nederlandse oriëntalist Hendrik Kern, van wie uit de pré-revolutionaire tijd geen politiek getinte beschouwingen over de Filippijnen bekend zijn. Ook toen de revolutie was uitgebroken was er voor Kern blijkbaar geen aanleiding om over de Filippijnen te schrijven, zoals hij later wel deed toen de Filippijnse Republiek van Aguinaldo door de Amerikanen onder de voet werd gelopen: "De zaak van de Filippijners"; "De toestand op de Filippijnen", beide gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* (1899 en 1900) herdrukt in *Verspreide Geschriften* XI ('s Gravenhage, s.a.).
 - 15 L.N. Guerrero, *The First Filipino*, 148 e.v.
 - 16 A. de Morga, *Sucesos de las Islas Filipinas* (1609).
 - 17 Als voorwaarde voor vrijheid stelt hij: "...the education of the people, so that, through instruction and labor, it might come to possess its own personality, and might be worthy of those liberties ...reforms, to be fruitful, must come from above, and ... those from below were only to be obtained in a manner such as would make the irregular and uncertain. Nourished upon these ideas, I cannot less than condemn, an I do condemn, that absurd and savage outbreak, plotted behind my back, which dishonors us Filipinos..." *Manifiesto a Algunos Filipinos*, geciteerd in T. Agoncillo, "The Filipino Intellectuals and the Revolution", *Philippine Social Sciences and*

Humanities Review nr.18 (2, 1953) 132-133.

- 18 Een evenwichtige afweging van argumenten en toetsing van bewijsvoeringen is te vinden in E.A. Hessel, "Rizal's Retraction: A Note on the Debate", in G.H. Anderson, ed. *Studies in Philippine Church History* (Ithaca en Londen, 1969) 133-151. Dit boek bevat ook voor andere onderdelen van mijn betoog waardevolle opstellen, van onder andere De la Costa en Majul.
- 19 R. Constantino, *Dissent and Counterconsciousness* (Quezon City, 1970) 125-145. Hij noemt Rizal een 'American-sponsored hero' en pleit vanuit een radicaal standpunt voor een revisie van het dominante beeld. Ook Angocillo (vergelijk noot 17 en vele andere publicaties) schaart zich aan de kant van de revisionisten.